Fotografías:

Imaxes cedidas do arquivo familiar por Mª do Carme e Pilar Lores Torres.

1. Isolina Villaverde e Aurelio Torres.
2. Isolina na leira, lugar onde a forza de traballo intentou enterrar a carraxe e a mágoa.
3. Co seu fillo Aurelio, a súa cuñada Herminia Torres e a neta, Pilar Lores, na voda de Aurelio. (Marcón 1961).
4. Isolina coa súa filla Lola en 1951.
5. Traballando na elaboración dun palleiro, un dos moitos labores da tarefa cotiá.
6. Isolina na súa casa.
7. Cos seus netos: Pilar, Mª do Carme, Mercedes e Marco.
8. Co seu fillo Paco en Caracas (1970). Isolina fixo esa viaxe en solitario.
9. Isolina con parte da súa familia celebrando un xantar en Vilarchán (Ponte Caldelas).
10. As catro xeracións da familia Torres Villaverde xuntas en Nova Iorque (1982): Pilar Torres (neta); Francisco Torres (fillo); Frank Vigorito (bisneto) e Isolina.
11. Isolina coa súa neta Mª do Carme.

Foto de Portada: Isolina Villaverde nun momento de descanso do traballo na leira.

Este texto foi redactado por Montse Fajardo, do equipo do programa *A memoria das mulleres* da Concellaría de Patrimonio Histórico de Pontevedra, en base a unha entrevista realizada a María do Carme Lores Torres, neta de Isolina Villaverde Cendón, e aos datos facilitados por Xosé Álvarez Castro e Carlos Morgade.

a memoria das mulleres

Este texto foi publicado o 23 de agosto de 2016, coincidindo co 80 aniversario do asasinato, aos 35 anos, do canteiro e sindicalista pontevedrés Aurelio Torres Lorenzo. Na súa memoria e na da súa viúva, Isolina Villaverde Cendón.

CONCELLO DE PONTEVEDRA
Concellaría de Patrimonio Histórico

A Memoria das **MULLERES**

Isolina Villaverde Cendón

(Mourente 1903-1990)

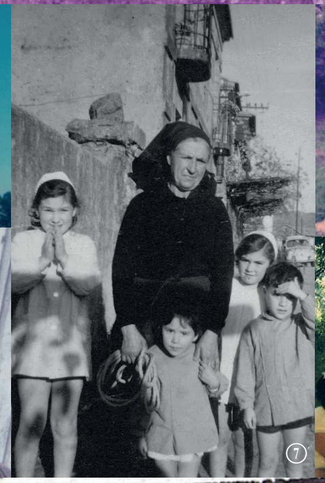

Isolina Villaverde Cendón

(Mourente 1903-1990)

O 23 de agosto de 1936, a curva de Bora amenceu tinxida co sangue do canteiro pontevedrés Aurelio Torres Lorenzo, sindicalista profundamente anticlerical. Apenas un mes despois do golpe militar, o seu cadáver mutilado, cos xenitais cortados metidos na boca, foi exposto para escarmento de calquera que pensase en non calar. **Pero non foi a súa vida a única que quedou naquela curva. Tamén morreu aí a que terían que ter vivido a súa muller, Isolina Villaverde Cendón, e os tres fillos, Francisco, Aurelio e Lola**, que tiñan sete, seis e tres anos.

Aurelio, membro da CNT que participara en varios mitins da Fronte Popular e na requisa de armas levada a cabo tras o golpe, tiña previsto disfrazarse de cura e coller un barco rumbo a América ao día seguinte, pero **foi delatado e apresárono nunha casa preto da dos seus pais. Unha veciña escoitou como lles pedía a berros, mentres o levaban, que mirasen polas súas criaturas,** pero ela non se atreveu a facer nada e os seus pais nin sequera escoitaron a chamada. Á mañá seguinte, o cadáver de Aurelio apareceu en Carabelos, na estrada de Bora. **Isolina pensou que toleaba. Foi vivir para a casa dos seus sogros, Ricardo Torres e Josefa Lorenzo, e intentou enterrar a carraxe e a mágoa no traballo da terra.** Como a tantas outras mulleres, o terror deixáraa ademais de sen o seu compañeiro, sen o principal sustento do fogar, pero prometeu que a súa familia nunca ía pasar fame e cumpriu a promesa.

Polo día traballaba a terra e pola noite aproveitaba a luz do luar para remendar sen ter que gastarlle nin sequera unha vela aos sogros. Rematada a guerra volveu á casa que mercara co seu home pero cando os fillos varóns foron maiores e marcharon, volveu cos sogros, tan persistente fora o medo que os fascistas deixaran nela naquel verán do 36. **Os rexistros no fogar foran continuos. Primeiro buscando a Aurelio, e despois de asasinalo brutalmente, buscando papeis e levándoo todo: xoias, libros, cartos...** Nun dos primeiros rexistros, o maior dos nenos, Francisco, que só tiña oito anos, enfrontouse aos fascistas para defender a súa nai. Deu un paso á fronte e díxolles "o meu pai non está" e levou no peito un golpe tan forte coa culata do fusil que caeu de costas e quedoulle a marca da arma na pel. **Quitáronlles todo canto tiñan na casa e cando lle quitaron tamén ao home, Isolina devolveu co arado os golpes nas leiras herdadas da súa nai,** que lle deron qué comer e tamén froitos que vender para sacar algúns cartos. Cando a súa filla xa era moza, ían as dúas a Cotobade buscar queixo de tetilla para vender en Pontevedra, andaban vinte quilómetros de ida e vinte de volta coa cesta na cabeza, e Isolina mesmo andou ao estraperlo, mais as leiras sempre foron o seu principal sustento.

Aquelas leiras estaban moi pretiño do camposanto e **adoitábase ver o seu legón apoiado na porta, cando á ida ou á volta do traballo paraba a falar con Aurelio.** Sepultaran o seu corpo nunha tumba de terra, sen lápida nin nome. Aínda que el era ateo, Isolina non, e **cando o mataron quixo entrar co cadaleito na igrexa para ofrecerlle un responso, mais o cura de Mourente non o permitiu.** Nin sequera quería deixar sepultalo no cemiterio pero o seu sogro tiña un nicho na parte civil e non puido impedir que fose enterrado aí. Nese intre **Isolina dixo que se a igrexa non era boa para o cadáver mutilado do seu home tampouco o era para ela** e nunca máis, nos anos que lle quedaron de vida, a volveu pisar. Non foi ao obrigado bautizo da filla pequena, nin á voda dos fillos, nin ás comuñóns dos netos.

Esa loita contra o establecido, contra a imposición do catolicismo na España franquista, e un loito eterno tamén no vestir foron o xeito resistente que tivo de lembrar a Aurelio. **Nunca falaba del con ninguén, pero na súa tumba sempre houbo flores. A súa memoria foi moi íntima e moi resistente.** Casara con el o 22 de decembro de 1927 e apenas nove anos despois a barbarie apoiada por aquela igrexa da que renegou, incumpriu o mandato do Deus que dicía defender: "Que o que el uniu, non o separe o home".

Pero Aurelio vivía dentro dela e dáballe forzas para enfrontarse ao de fóra, a aquela vida que había de vivir rodeada dos seus asasinos no lugar do Pazo, onde residían varios membros da Garda Cívica, aturando aquel cura que non deixara entrar o cadaleito na igrexa, que non quería deixar nin que a terra do cemiterio acollera o corpo mutilado do seu compañeiro, **aquel cura que algunhas testemuñas recordaban nas patrullas nocturnas precursoras de tantos loitos coa súa pistola no cinto**. Aquel cura, Ignacio Triñanes, que non contento co asasinato do pai, seguiu molestando á filla: Lola lembraba como, sendo moi pequena, lles prohibía aos outros rapaces xogar con ela porque estaba sen bautizar e era filla dun *rojo*.

Pero a pesares de todo iso, **Isolina sempre foi unha muller valente**, decidida, e nos anos 70, cando tiña 66, marchou soa a Venezuela, ver o fillo maior que estaba alí emigrado. E logo, con 79 anos, a Nova Iorque, onde vivía a neta, sen coñecer nin palabra do idioma. **O peor que lle podía pasar, o impensábel, xa sucedera.**

"Quitáronlle a vida ao meu avó. A miña avoa viviu sen el. A miña nai non tivo o seu recordo e eu non tiven oportunidade de saber por min mesma que era un bo home (...) Pero si sei que o meu avó forma parte desas persoas anónimas sen as que o mundo que temos non sería posíbel".

Mª do Carme Lores Torres,
neta de Aurelio e Isolina